

Дәріс 7. Ақша нарығы. Ақша-несие саясаты

1.Ақша және олардың функциялары, ақша айналымы

2.Ақша массасы, ақша агрегаттары

3.Ақшаға сұраныстың теориялық модельдері

4.Ақша-несие саясаты: мақсаттары мен құралдары

1.Ақша және олардың функциялары, ақша айналымы

Макроэкономика тұрғысынан ақшаны қаржы активтері түрі ретінде анықтауға болады, өйткені олар қандай нысанда пайданылса да, қаржылық мәмілелер жасау процесіне белсенді қатысады.

Ақшаның екі маңызды қасиеті бар, олар оны басқа тауарлардан ажыратуға мүмкіндік береді. Өтімділік тез және ең аз шығынмен тауарды тауарға, қызметке және т.б. айырбасталу.

Субъектілердің қалауына байланысты ақша әртүрлі нұсқаларда, формаларда қолданылады. Мысалы, ақшаның ең қарапайым түрі-айналыстағы қолма-қол ақша, ол металл ақшамен де, қағаз ақшамен де ұсынылған. Айта кету керек, Қазақстанның бүгінгі ерекшелігі – оның ақша айналымы қолма-қол нысанда. Қолма-қолсыз ақшалар бүгінде барған сайын танымал бола түсуде. Олар әр түрлі банктік пластикалық карталармен ұсынылуы мүмкін, олар арқылы экономикалық субъект әрқашан шоттағы ақшаның сақталуын қамтамасыз етеді, өйткені олар қолма-қол ақша түрінде емес, тікелей банк мекемесінде сақталады. Несиелік ақша вексельдер мен чектермен ұсынылған, ал ақша суррогаттары – бұл акциялар мен облигациялар.

Ақшаның экономикада не үшін қолданылатынына сәйкес олардың бірнеше функциялары бар:

1. Ақша- бұл айналым құралы. Олар арқылы нарықтық жүйе тиімді жұмыс істейді, әр өнімнің нарықтық бағамен көрсетілген өзіндік құны бар. Тауарлар мен қызметтерді құндылық санаттары бойынша нақты бөлу нарықтық операцияларды жүргізу процесін айтарлықтай жеңілдетеді. Демек, мұнда ақша делдал болып табылады.

2. Құн өлшемі. Ақша қандай да бір жолмен нарықта сатылатын тауарлардың құнын анықтайды. Осының арқасында экономикалық субъект өзінің қажеттіліктерін мүмкіндіктермен байланыстыруға және сайып келгенде ұтымды таңдау жасауға мүмкіндік алады.

3. Жинақтау құралы. Ақшаны жеке қолда бар табыстың жалпы құрылымындағы жинақ үлесін арттыру арқылы үнемдеуге болады. Сонымен қатар, жинақ үйде кассалық қалдықтар түрінде де, банк құрылымдарының депозиттік шоттарында да жүзеге асырылуы мүмкін.

4. Ақша төлем құралы ретінде субъектілерге өз қажеттіліктері мен тілектерін төлеуге, сондай-ақ тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық

энергиямен және сумен жабдықтау ұйымдарының қызметтеріне міндетті төлемдер жасауға мүмкіндік береді.

5. Әлемдік ақша. Бүгінде әрбір мемлекеттің резервтік валютасы бар. Әлемдік ақша функциясы оларға Халықаралық экономикалық қатынастар жүйесін қамтамасыз ете отырып, әлемдік экономикада еркін айналымға мүмкіндік береді.

6. Ақша айналымының ерекшеліктерін нақты көрсетуге болатын қарапайым формула бар, ол **Фишер теңдеуі** деп аталады:

$$MV=PY,$$

Мұндағы,

M- Ұлттық экономика шегінде айналатын белгілі бір уақыт аралығындағы ақша массасының көлемі;

V- ақша айналымының жылдамдығы немесе белгілі бір уақыт аралығындағы ақша массасының көлемі;

P- инфляцияны ескергендегі, елдегі бағаның жалпы деңгейі;

Y- экономикада, әдетте, бір жыл ішінде өндірілген тауарлар мен қызметтердің саны, яғни ЖІӨ.

Теңдеудің бірінші бөлігі (MV) ақша бөлігі, ал PY- тауар бөлігі. Олардың тепе-теңдігі ең оңтайлы болып табылады, содан кейін бүкіл экономика макроэкономикалық тепе-теңдік жағдайында, инвестициялар жинақтарға тең, ал жоспарланған шығындар өндіріс көлеміне тең болады. Алайда, әдетте, бұл теңдік бұзылады. $MV > PY$ ақша бөлігі тауарлардан асып кетсе, елде тапшылық байқалады. Нәтижесінде экономикадағы тепе-теңдікті қалпына келтіру үшін бағаның жалпы деңгейінің жоғарылауы байқала бастайды, бұл негізінен инфляцияға әкелуі мүмкін. $PY > MV$ жағдайында экономикада артық өндіріс дағдарысы пайда болады, яғни экономика субъектілерінің қолындағы ақша ағымдағы операцияларды жасау үшін жеткіліксіз. Мемлекет ақша шығаруды жүзеге асыра алады, бұл ақша ұсынысын арттырады. **Эмиссия** бюджет тапшылығын жабудың инфляциялық тәсілі болғандықтан, мұнда ең маңызды мәселе “басып шығарылатын” ақшаның оңтайлы мөлшерін анықтау болып табылады.

2. Ақша массасы, ақша агрегаттары

Ақша массасы- бұл қолма-қол және қолма-қол ақшасыз ақша қаражаттарының жиынтығы, олар арқылы экономикада тауарлар, жұмыстар, қызметтер айналымы мүмкін болады. Сонымен қатар, бұл ақшалай төлем және сатып алу құралдары кез-келген жеке тұлғалардың, институционалды меншік иелерінің: кәсіпорындардың, бірлестіктердің, ұйымдардың, сондай –ақ мемлекет пен шетел секторының қолында болуы мүмкін.

Ақша базасы- банк жүйесінен тыс қолма-қол ақша, сондай-ақ елдің орталық банкінде сақталатын коммерциялық банктердің міндетті резервтері.

Елдегі ақша мөлшері мемлекеттің бақылауында болады, іс жүзінде бұл миссия Орталық Банкке жүктелген. Кеңейтілген ақша-несие саясаты мен

эмиссия арқылы ақша базасы өседі, бұл айналымдағы ақшаның көбеюіне әкеледі. Сонымен қатар, мемлекет ақшаны басып шығарудан кіріс алады- бұл **сеньораж деп аталады**. Сонымен бірге эмиссия Фишер теңдеуінде тепе-теңдіктің бұзылуына әкеледі. Нәтижесінде формуланың ақша бөлігі тауардан асып түседі, бұл тауарлық-материалдық қорлардың азаюын көрсетеді. Тауарлар мен қызметтер нарығындағы ұсыныс өте шектеулі, тапшылық байқалады. Артық ақша экономиканың статикалық жағдайында тұтынушылық сұраныс кеңеюге бейім болған кезде сұраныстың инфляциясына әкеледі. Сонымен қатар, нарықтағы тапшылық, бағаның өсуі кезінде шектеулі ұсыныс шығындардың инфляциясына әкеледі. Осылайша, **инфляциялық спираль** айнала бастайды.

Экономикадағы ақша массасы өлшеу үшін ақша агрегаттары қолданылады. Әдетте, олар өтімділіктің кему тәртібімен, яғни кез-келген тауарларға айырбастау үшін ең жылдам және ең тез транзакциялық шығындармен қамтамасыз етіледі.

M0 агрегаты айналыстағы қолма-қол ақшаны көрсетеді.

M1=M0 + қазіргі уақытта талап етілгенге дейінгі шоттағы ақша. Басқаша айтқанда, бұл ағымдағы кезеңде банктер депозиттер түрінде тартқан, бірақ кез келген уақытта пайыздарды жоғалту тәуекелсіз салымшыға қайтарылуы мүмкін ақша.

M2=M1 + коммерциялық банктердің жедел шоттарындағы ақша. Мерзімді шоттар салымшы мен банктің шарт жасауымен сипатталады, ол бойынша субъект салынған ақшаны пайыздармен бірге қатаң белгіленген уақытта ала алады, олай болмаған жағдайда пайыздардың бір бөлігі шартты орындамау салдарынан банкке өтемақы ретінде қалады.

M3=M2+ қысқа мерзімді бағалы қағаздар, Банк сертификаттары және т.б.

L=M3+ мемлекеттік бағалы қағаздар.

Осы агрегаттардан басқа, ақша массасының ең көп өсетін бөлігі болып табылатын **квази-ақша (QM)** деген ұғым бар. Бұл мерзімді жинақ шоттарындағы ақша, яғни және агрегаттардың айырмашылығы. Басқаша айтқанда, біз аламыз.

3. Ақшаға сұраныстың теориялық модельдері

Ақшаға сұраныс (MD) – бұл барлық экономикалық субъектілер белгілі бір жағдайларда ұстауға шешім қабылдайтын кассалық қалдықтардың жалпы көлемі. Ақшаға сұраныс үй шаруашылықтарынан, фирмалардан, сондай-ақ мемлекет пен “әлемнің қалған бөлігі” секторынан туындауы мүмкін. Нарықтағы ақша сұранысын анықтаудың бірнеше теориялық тәсілдері бар.

1. X I X Ғасырдың аяғы – X X ғасырдың басындағы классиктердің еңбектерімен ұсынылған сандық теория. Классиктер ақшаға деген сұранысты қалыптастыруда маңызды болып табылатын бірнеше факторларды анықтады. Біріншіден, бұл **ақша массасының айналым жылдамдығы** немесе белгілі

бір уақыт аралығында, әдетте, бір жыл ішінде экономикада болатын айналымдар саны. Еуропа елдерінде және басқа да дамыған мемлекеттерде ақша айналымының жылдамдығы жылына шамамен 17 айналымды құрайды.

Ақша жүйесінің маңызды факторы төлем жүйесінің құрылымы болып табылады, яғни бұл белгілі бір елде қандай есеп айырысу нысаны қабылданған: қолма-қол немесе қолма-қолсыз ақшалар.

Егер $MV=PY$ теңдеуін қарастыратын болсақ, онда оның екі бөлігін бөлуге болады: ақша (тең белгіге дейін) және тауар (одан кейін). Айта кету керек, қысқа мерзімде ақша айналымының жылдамдығы іс жүзінде тұрақты, сондықтан ЖІӨ номиналды мәндерге әсер етеді.

Нәтижесінде баға деңгейі мен ақша массасының көлемі арасындағы байланысты Фишер теңдеуі арқылы темптік тәуелділікте анықтауға болады: (

$$\Delta M/M) \times 100\% + \left(\frac{\Delta V}{V}\right) \times 100\% = \left(\frac{\Delta P}{P}\right) \times 100\% + \left(\frac{\Delta Y}{Y}\right) \times 100\%$$

Мұндағы, Δ белгісімен тиісті шамалардағы өзгерістер көрсетіледі. Бұл теңдеу тауар-ақша алмасуының динамикасын байқауға мүмкіндік береді.

Кейнсиандықтардың көзқарасы бойынша ақшаға деген сұраныс бірнеше субъективті факторлардың әсерінен қалыптасады. Олардың біріншісі- **ақшаға транзакциялық сұраныс**. Басқаша айтқанда, экономикалық субъект әрқашан ағымдағы қаржылық мәмілелер мен нарықтық операцияларды жасау үшін белгілі бір ақша сомасын қажет етеді. Бұрын алынған ақшаға жиынтық сұраныс формуласының негізінде $MD = k \times r \times Y$ ақшаға транзакциялық сұранысты дәл осылай ұсынуға болады: $MD(T) = kT \times R \times Y$ мұндағы kT - өтімділікке артықшылық берудің транзакциялық коэффициенті.

Кассалық қалдықтар мәселесінде тұтынушылардың қалауына әсер ететін жетекші мотив- бұл **сақтық уәжі**. Экономика циклдік, тұрақсыз болғандықтан, субъектілер психологиялық деңгейде автоматты түрде күтпеген жағдайлардан өздерін сақтандыруға тырысады, шығындар қаупін барынша азайтады. Мұнда ақшаға деген сұраныс келесідей: $MD(p) = kp \times r \times Y$ мұндағы kp - **сақтық уәжі** бойынша өтімділікке артықшылық беру коэффициенті.

Алыпсатарлық уәж экономикалық субъектілер кассалық қалдықтардың бір бөлігін, яғни ақшаның сақталуын қамтамасыз ететін және акциялар болса пайыз түрінде табыс әкелетін бағалы қағаздарға салу туралы шешімдер қабылдауымен байланысты. Мұнда ақшаға деген сұраныстың математикалық өрнекпен беріледі: $MD(c) = kc \times r \times Y$, мұндағы kc -**алыпсатарлық уәж** бойынша өтімділікке артықшылық беру коэффициенті.

Осылайша, ақшаға деген жалпы сұраныс өзара байланысты үш компоненттің жиынтығы ретінде ұсынылады деген тиісті қорытынды жасауға болады. Басқаша айтқанда, экономикалық субъектіге өмірлік цикл бойында үш уәждің әрқайсысы үнемі әсер етеді, бұл сайып келгенде кассалық қалдықтардың жалпы мөлшерін анықтайды.

$$MD = MD(T) + MD(P) + MD(C).$$

4. Мемлекеттің банк жүйесі, жіктелуі және функциялары

Банк жүйесі- экономикада ақша және несие айналымын жүзеге асыратын несие-ақша, қаржы институттарының жиынтығы. Банк мекемелері депозиттік шоттар құра отырып, экономикалық субъектілердің жинақтарын тартады, бұл арқылы несие береді. Кез-келген банк жүйесінің негізгі органы

- **Орталық банк**, кейбір елдерде оның атауы біршама өзгерді, мысалы, АҚШ-та ол федералды резервтік жүйе деп аталады.

Банк жүйесінің жіктелуі келесідей болады.

1. **Деңгейлер саны бойынша** барлық банк жүйелері екі деңгейлі, үш деңгейлі және төрт деңгейлі болып бөлінеді. Бірінші деңгейде міндетті түрде елдің Орталық банкі тұрады. Әрі қарай, әдетте, коммерциялық банктер мен олардың филиалдары. Кейінгі деңгейлер елдің ұлттық қаржылық ерекшеліктеріне сәйкес жүзеге асырылады. Кейбір мемлекеттерде бұл коммерциялық бақылаудан шығатын мамандандырылған банктер желісі. Банк жүйесінің тағы бір түрі- бір деңгейлі, ол КСРО-ның жоспарланған экономикасында монополист функцияларын шоғырландыратын жалғыз банк болған кезде болған.

2. **Деңгей дәрежесі бойынша**: макро- микробанк жүйелері. Микробанк жүйе- әдетте, елдің жекеленген субъектілеріндегі банк құрылымдары: аймақтар, облыстар және т.б. Ал, макробанктік жүйе- бұл тұтас жүйе немесе елдің ұлттық банк жүйесі.

3. **Даму дәрежесі бойынша** банк құрылымдары дамыған және дамушы болып бөлінеді.

4. **Сыртқы ортамен өзара әрекеттесу дәрежесіне** байланысты жабық және интеграцияланған банк жүйелерін ажырату әдетке айналған, соңғылары халықаралық қаржылық қатынастар жүйесіне бейім.

Банк жүйесіндегі **Орталық банктің** рөлі мен орнын анықтау үшін оның **негізгі функцияларын** бөліп көрсету қажет. Біріншіден, бұл Ұлттық валютаны шығару мүмкіндігі, сонымен қатар, Орталық банкке басқа несие және қаржы институттарын бақылаудың маңызды функциясы жүктелген, соған сәйкес қайта қаржыландыру мөлшерлемесінің динамикасын және резервтеу нормаларын реттей отырып, ол несие және ақша саясатын ынталандырады немесе тежейді. Орталық банк саясатының құралдары арқылы(резервтеу нормасының өзгеруі, қайта қаржыландыру мөлшерлемесі, ашық нарықтағы операциялар) елдің ақша базасына және ақша ұсынысына сапалы әсер етеді. **Резервтеу нормасы**- бұл коммерциялық банктердің күтпеген жағдайлар туындаған кезде Орталық банкте сақтауға міндетті қаражатының бір бөлігі. **Орталық банк**- бұл коммерциялық банктердің соңғы сатысының кредиторы, ол белгіленген есеп мөлшерлемесі(қайта қаржыландыру мөлшерлемесі) бойынша оларды қажетті қолма-қол ақша сомасымен қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, орталық банк халықаралық ақша нарығының субъектісі бола алады.

Осылайша, Орталық банк қызметінің **негізгі мақсаттарына** мыналарды жатқызамыз: ұлттық валютаның тұрақтылығын, оның шетел валюталарына қатысты бағамын қорғау және қамтамасыз ету, тұтастай алғанда банк жүйесінің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету және оны жетілдіру.

Коммерциялық банктер, әдетте, банк жүйесінің екінші деңгейінде орналасады. Олардың **негізгі мақсаттары** деп **рентабельділік және төлем қабілеттілігін** атауға болады. Біріншісі несиелер мен депозиттер бойынша пайыздық мөлшерлемелер динамикасы арқылы жүзеге асырылады. Ол неғұрлым жоғары болса, бұл операция банк үшін тиімдірек болады. Сонымен бірге, кез келген банк төлемге қабілетті болуы тиіс, яғни қажет болған жағдайда салымшыға оның “депозитін” пайыздармен қайтару қажет. Бұл мүмкін болуы үшін банктер ақшаның бір бөлігін елдің орталық банкінде міндетті және артық (қалауы бойынша) резервтер ретінде сақтайды. Коммерциялық банктердің **функцияларына** келетін болсақ, олардың тек екеуі бар: депозиттерге қаражат тарту және несие беру. Сондай-ақ коммерциялық банктер өздерінің несиелік ақшаларын құра алады, ол арқылы олар ақша ұсынысының мөлшеріне де әсер етеді.

5. Ақша-несие саясаты: мақсаттары мен құралдары

Ақша-несие саясаты ақша қатынастарын реттеу және ақша массасын неғұрлым тиімді бөлуді қамтамасыз ету мақсатында елдің Орталық банкі жүргізетін экономикалық саясаттың бір түрі болып табылады. Ақша-несие саясатының өзі жоспарланған нәтижелерге қол жеткізу үшін Орталық банк ұстануға тиісті бірқатар түпкі **мақсаттарға** ие. Ең алдымен, бұл ұлттың әл-ауқатын төмендеу және жеткіліксіз дамыған ұлттық қауіпсіздік проблемасын одан әрі шешуге мүмкіндік беретін **экономикалық өсуді қамтамасыз ету**. Бұдан басқа, экономикалық өсу сандық жетілдіруді, макроэкономикалық көрсеткіштердің өсуін, әсіресе ЖІӨ-ді, инфляция мен жұмыссыздық деңгейінің төмендеуді, экономикалық тепе-теңдік жағдайына қол жеткізуді білдіреді. Ақша-несие саясатының келесі мақсаты барлық ресурстардың **толық жұмыспен қамтылуын** қалыптастыру: жұмыс күші, жер, капитал, инвестициялар және т.б. Осының арқасында бағаның салыстырмалы тұрақтылығына қол жеткізуге болады. Бүгінгі таңда еңбек, жылжымайтын мүлік нарығында және нарықтың басқа түрлерінде біз сұраныс пен ұсыныстағы теңгерімсіздікті байқаймыз, бұл баға белгілеудің динамикасының күрт өзгеруіне себеп болып табылады. Орталық банктің ақша-несие саясатының **соңғы мақсаты** тұрақты төлем балансына қол жеткізу.

Түпкілікті нәтижеге жету үшін субъект аралық нұсқауларды ұстанады. Осылайша, бастапқыда жүйені одан әрі реформалауға негіз болатын аралық мәселелер шешіледі, бұл жағдайда келесі **аралық мақсаттарды** бөлуге болады.

1. **Ақша массасы.** Экономикаға операциялар мен нарықтық мәмілелер жасау үшін қажет ақша массасының көлемін табу маңызды. Сонымен бірге, айналыстағы ақша мөлшері экономиканы инфляциялық ауытқуларға әкелмеуі керек, сондықтан ақша шығарудың белгілі бір шекаралары болуы керек. Орталық және коммерциялық банктер ақша массасын ұсыну динамикасын реттей алады және соған байланысты экономика белгілі бір бағытты дамиды.

2. **Пайыздық мөлшерлеме.** Банк құрылымдарында бұл көрсеткіштің практикалық маңызы зор. Несиелер мен депозиттер бойынша пайыздық мөлшерлеме әр түрлі екенін ескере отырып (несиелер бойынша ол жоғары), банктің пайдасы банктік маржа ретінде анықталады. Несие бойынша пайыз төмендеген кезде, бұл несиенің өзі көптеген субъектілер үшін қол жетімді болатындығын білдіреді. Нәтижесінде несиеге сұраныс өсе бастайды және пайыздық мөлшерлеме қайтадан көтеріледі. Мәселе мынада, мұнда өсіп келе жатқан сұраныс жағдайында баға мен пайыздың өсу принципі ғана емес, несиелерді “арзан” сату ақша массасының ұсынысын арттырады. Экономикада айналымда ақша болғанда, инфляциялық ауытқулар автоматты түрде пайда болады.

3. **Айырбас бағамы.** Ұлттық экономикаға отандық валютаның шетел валютасымен салыстырғанда төмендеуі кері әсер етеді. Девальвация экономиканың әлсіздігі, бәсекеге қабілеттілігінің төмендігі, құрылымдық өзгерістер және т.б. сияқты жасырын проблемаларының нәтижесі болып табылады. Осылайша валюта бағамын салыстырмалы түрде жоғары деңгейде ұстау - бұл елдің Орталық банкінің басты міндеті.

Кез-келген жетістіктер, яғни ақша-несие саясатының нәтижелері оның **құралдарын** дұрыс таңдау арқылы ғана мүмкін болады. Орталық банктің барлық құралдары екі үлкен топқа бөлінеді: **тікелей және жанама** құралдар. Біріншісі пайыздық мөлшерлемені тікелей реттеуді білдіретін **несие лимиттерін** қамтиді. Жанама әсер ету құралдары: коммерциялық банктердің **міндетті резервтерінің нормасын** өзгерту. Ол неғұрлым жоғары болса, банк несиелер ретінде аз ақша бере алады, бірақ оның төлем қабілеттілігі соғұрлым жоғары болады. **Қайта қаржыландыру мөлшерлемесін өзгерту** - бұл Орталық банк коммерциялық банктерге несиелер беретін пайызды оңтайландыру. Ол неғұрлым жоғары болса, коммерциялық банк Орталық банктен аз несиелер ала алады, сәйкесті түрде ақша ұсынысы соғұрлым төмен және пайыз жоғары болады. **Ашық нарықтағы операциялар** Орталық банктің облигацияларын сатып алуды немесе сатуды білдіреді, нәтижесінде ақша ұсынысы көбейеді немесе азаяды. Осылайша, Орталық банк экономиканың қажеттіліктеріне жеке мақсатына байланысты қол жеткізуге болатын ақша - несиелер саясатының әдістері мен құралдарының бірін қолдана алады.